

Т. П. Баценко

Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка

ФІЛОСОФІЯ МОВИ ІВАНА ОГІЄНКА

Стаття присвячена осмисленню наукової спадщини Івана Огієнка в контексті мовновітглядних переконань ученого. Подана спроба з'ясування методологічних принципів лінгвістичної, мовнокультурної, мовно-просвітницької концепції мислителя. Обґрунтовано засади філософії мови митрополита Іларіона в її багатоаспектності та поліфункціональності. Схарактеризовано парадигмальні риси філософії мови Івана Огієнка.

Ключові слова: філософія мови, мовний світогляд, парадигма мовного світогляду, рідномовна освітня парадигма, культура рідної мови.

Іван Огієнко – унікальна особистість в історії гуманітарної науки, україномовних та культурологічних студій. До цього часу наукова спадщина визначного вченого, культурного і громадського діяча, патріота України належно не осмислена, тому що тривалий період була забороненою в нашій державі. Глибина, високоідейність, ґрунтовність міркувань ученого, викладена в його розвідках, потребує вивчення, поширення і осмислення в контексті актуальних напрямів сучасної мовно-освітньої парадигми. У зв'язку з цим вимагає, як на наш погляд, поцінування спадщини визначного мислителя і разом з тим пізнання основоположних ідей його наукового світогляду, з'ясування принципів, переконань, концептуальних засад наукової мовотворчості.

Останнім часом з'явилися публікації про богословську, державну, наукову, письменницьку, публіцистичну, редакторсько-видавничу, громадську та іншу діяльність Івана Огієнка. Усе більше й більше вчених різних галузей гуманітарних досліджень цікавлять ідеї митрополита Іларіона (А. Білан, А. Богуш, С. Болтвієць С. Геник, В. Головченко, Т. Гришпенкова, Н. Жук, Ю. Ковалів, І. Кубинська, Л. Кудрик, М. Лемківський, В. Ляхощький, Г. Макаренко, Л. Мовчун, О. Новак, М. Онуфрійчук, О. Пальоха, Л. Полога, Л. Підвисоцька, Л. Рева, М. Тимошик та ін.). Так, зокрема, викликали інтерес педагогічні та просвітницькі ідеї вченого (А. Алексюк, С. Болтвієць, О. Гривнак, Б. Кобзар, О. Ковтун (Бугайчук), І. Кучинська, М. Левківський, Л. Ляхощька, В. Ляхощький, В. Майборода, А. Марушкевич, С. Мартиненко, Н. Ничкало, Г. Опанасюк, Л. Орехова, В.Постовий, Т. Роняк, Г. Сагач, М. Скалецький, І. Тюрменко, І. Федоров, Л. Федорова, І. Шпоробура), культурологічні студії (В.Качкан), мовознавча спадщина (С. Болтвієць, М. Тимошик), мовно-освітні питання (О.Біла, А. Білан, С.Болтвієць, Я. Ганіткевич, І. Кучинська, В.Ляхощький, М. Тимошик), епістолярій (С. Гальченко, В. Ляхощький), церковно-релігійна діяльність (С. Білокінь, І. Гирич, А. Колодний, В. Ляхощький, А. Марушкевич, Д. Степовик, М. Тимошик, З. Тіменник, Л. Філіпович), мовознавчий (Л. Бондарчук, А. Бурячок, В. Задорожний, В. Коваль, Л. Полога, Л. Рева, Г. Стрельчук), літературознавчий (С. Вардеванян, В. Мацько, О. Мишанич, Є. Сохацька, М. Тимошик) та ін. Увагу вчених також привертала джерелознавчий та бібліографічний аспект життєдіяльності українського генія (С. Гальченко, В. Ляхощький, О. Музичук, З. Тіменник), редакційно-видавничий (Т. Ківшар, Ф. Погребенник, З. Тіменник), філософський (З. Тіменник), громадянсько-політичний (М. Жулинський, А. Качкан, І. Тюрменко) та ін. Мало вивченою є власне мовнокультурна діяльність Івана Огієнка, також літературознавча, публі-

цистична, не пошановані належним чином його фундаментальні розвідки в галузі історії української мови та перекладацький досвід Святого Письма тощо.

Мета дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати теоретичні, методологічні принципи, що лежать в основі мовознавчої діяльності Івана Огієнка. Основними завданнями є розгляд концептуальних засад наукової творчості вченого в галузі українського мовознавства та пізнання специфіки його наукового світогляду в царині мовнокультурних українознавчих студій.

До основних праць Івана Огієнка, що присвячені питанням рідної мови, належать «Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її» (Київ, 1908), «Короткий курс української мови» (К., 1918), «Українська літературна мова 16 ст. і український Крехівський апостол» (Варшава, 1930), «Складня української мови» (Жовква, 1935), «Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян» (Жовква, 1937), «Українська літературна мова: граматичні основи літературної мови» (Вінніпег, 1951), «Український літературний наголос» (Вінніпег, 1968), «Історія української літературної мови» (Вінніпег, 1951), «Українська літературна мова: Граматичні основи літературної мови» (Вінніпег, 1951), «Український літературний наголос» (Вінніпег, 1952), «Український стилістичний словник» (Вінніпег, 1968) та ін. Мовний світогляд ученого, а відтак – філософська парадигма його наукового доробку пізнаються не лише з мовознавчих праць, а й з художньо-публіцистичних, богословських та ін. Особливо значущою в цьому плані є «Українська культура» (Київ, 1918). Взагалі власне мовознавчий доробок ученого не однонаправлений. Увагу дослідника привертало майже всі розділи науки про мову в традиційному розумінні. Крім того, цікавили різні галузі мовознавчої сфери. Така всеохопність наукових смаків, уподобань, інтересів сприяли виформуванню цілісної мовносвітоглядної системи вченого.

Філософію мови Івана Івановича Огієнка складають такі основні парадигми: рідномовна освіта, рідномовне спілкування (рідномовне спілкування у побуті і в родині, рідномовне спілкування в громадсько-політичному житті), державотворча, національностворча роль мови, культура рідної мови (соборна літературна мова, норми літературної мови), історія української мови ((походження і розвиток), історія українського правопису), рідна мова у церковно-релігійній сфері, виховна роль рідної мови та культури.

З праць І. Огієнка стає зрозумілим розвиток думки мислителя в таких напрямках: рідна мова – свідомість – мовна свідомість (рідномовна свідомість); рідна мова – світогляд – мовний світогляд (рідномовний світогляд); рідна мова – культура – мовна культура (рідномовна культура); рідна мова – політика – мовна політика (рідномовна політика); рідна мова – знання – рідномовні знання; рідна мова – спілкування – рідномовне спілкування; рідна мова – чужа мова і чужа держава – свідомо рідномовна позиція. Інакше кажучи, філософія мови І. Огієнка базується на науково-освітніх, культурних, політичних, державотворчих та ін. чинниках у їх єдності та взаємозв'язку.

Рідномовна освіта, за І. Огієнком, насамперед пов'язується з шкільною та позашкільною освітою, освітою у вищій школі, діяльністю учителя та ученого в науково-освітньому процесі. На думку І. Огієнка, саме рідна школа є найсильнішим джерелом «вивчення й консервації своєї рідної мови взагалі, а літературної зокрема» [8, с.60]. Така чільна роль відводиться мові у школі тому, що тільки рідномовні школи виховують свідому націю, «тільки рідна школа виховує національно сильні одиниці й морально міцні характери» [8, с.60]. Освітній процес повинен здійснюватися на основі рідномовної книжки, писаної «чистою лі-

тературною мовою» [8, с.60]. «Свято рідної мови» мусить щороку проводитися у школі. Величезна роль в утвердженні рідної мови належить учителю: «Кожен учитель – якого б фаху не був він – мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис» [8, с.61]. Особливо відповідальною І. Огієнко вважав професійну діяльність учителя рідної мови. Вищою сходинкою у освітній парадигмі є вища школа, що також, на думку І. Огієнка, має безпосередній зв'язок із рідною мовою. Стосовно цього І. Огієнко говорив про створення вищих національних рідномовних шкіл, що сприяють завершенню соборної літературної мови, використання у вищій школі підручників, писаних рідною мовою для всіх ділянок вищої науки, викладання у вищій школі науки про рідномовні обов'язки [8, с.69]. У свою чергу «студентство вищих шкіл мусить бути одним із найсильніших двигунів розвою й консервації своєї соборної літературної мови» [8, с.69], «знати науку про рідномовні обов'язки й віддано працювати за її наказами та для втілення її в життя» [8, с.69], мусить конче вчитися й зі своїх рідномовних підручників», знати рідномовну термінологію свого фаху, збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови, працювати в «Гуртку плекання рідної мови» [8, с.70]. Позашкільна освіта теж має велику вагу, бо виступає одним із «могутніх двигунів розвитку рідної мови» [8, с.71]. Звернув увагу І. Огієнко і на рідномовну діяльність ученого, який, на його думку, «мусить якнайкраще знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис, а також науку про рідномовні обов'язки», «мусить працювати для вироблення й усталення найкращої наукової термінології з свого фаху», «писати свої праці, особливо ж шкільні підручники, тільки соборною літературною мовою» [8, с.73]. Отже, рідномовна освіта у розумінні І. Огієнка постає як діяльнісний чинник, як органічна взаємодія теорії та практики. Вирішальну роль тут відіграє мовнокультурна особистість учителя та вченого. Орієнтиром їхньої діяльності повинні слугувати рідномовні обов'язки. Формування особистості, навчання та виховання мусить здійснюватися на рідномовному ґрунті. Освітній процес, науково-освітня, освітньо-виховна діяльність неможливі без рідномовної основи, активного, цілеспрямованого і повсякчасного рідномовного впливу.

Живе рідномовне спілкування, на думку І. Огієнка, не менш вагоме, ніж законодавча освітня діяльність. Таке спілкування потрібне як в родині, так і в громадському, культурному, науковому, політичному житті. І. Огієнко навчає: «Живучи серед чужинців, сміло розмовляй зі своїми скрізь... своєю рідною мовою» [8, с.80]. Вважаємо, що такий підхід ґрунтується на глибокому патріотизмові, вчить любити і шанувати не тільки свою мову, а й свій народ, пробуджує національну гідність, почуття національного достоїнства. Адже «кожний свідомий громадянин, говорячи з чужинцем або пишучи в чужомовних виданнях, мусить боронити правди й добра свого народу» [8, с.80]. Отже, рідномовне спілкування, або спілкування рідною мовою (також із чужинцями) покликане підняти вагу рідної мови (як в рідномовному, так і чужинському середовищі).

Рідна мова, за переконаннями І. Огієнка, є найголовнішим наріжним каменем існування народу як окремої нації, адже без окремої мови немає самостійного народу [8, с.37]. Мова народу (нації), у свою чергу, пов'язана з його «духовою культурою», остання – з культурою рідної мови. Культура рідної мови – з національного свідомістю народу. Тому «народ, що не розуміє сили й значення рідної мови й не працює для збільшення культури її, не скоро стане свідомою нацією й не стоїть на дорозі до державности» [8, с.37]. Держава зобов'язана дбати про розвиток соборної літературної мови, утверджувати рідну мову в усіх галузях життєдіяльності. І. Огієнко сформулював найперші рідномовні обов'язки

кожного громадянина та десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина. Саме в цих «законодавчих» висловлюваннях представлено світогляд ученого, його культуромовна позиція. Заслуговують на увагу та шану міркування великого патріота нашої нації про рідномовні обов'язки з чужинцями. Життєва філософія вченого базується на поняттях національно-мовної гідності, любові до рідної мови, на стійких рідномовносвітоглядних позиціях.

Мовний світогляд ученого ґрунтується на розумінні єдності та взаємозв'язку таких категорій суспільного буття, як мова і культура. Культура рідної мови, мовна культура – фундаментальні основи «духової культури» особистості. Адаже «головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати над збільшенням культури своєї літературної мови» [8, с.41], тому що «стан літературної мови – то ступінь культури розвою народу» [8, с.41]. Основоположним поняттям культури рідної мови у мовно-філософській парадигмі І. Огієнка є поняття літературної мови й вимови, також соборної літературної мови, соборного правопису. Учений виокремив ознаки культури мови, що й донині слугують їй незаперечними критеріями: правильність мови, чистота мови, ясність мови, багатство мови, милозвучність мови. Цінні міркування І. Огієнка щодо стилю письма («Як писати для широких мас»). Конкретними є поради мовознавця стосовно уживання тих чи інших форм. Культура мови, за І. Огієнком, об'єднує культуру орфографії, культуру вимови, культуру спілкування, культуру стилю, культуру перекладу тощо.

Історія української літературної мови, представлена І. Огієнком, охоплює питання походження української мови, взаємодію народної мови і літературної, розвитку української літературної мови, історію українського правопису та ін. І. Огієнко довів самобутність, окремішність нашої мови. Власне, ніхто так глибоко, докладно і систематизовано не розглянув до І. Огієнка історію українського правопису. Вчений показав, якими шляхами відбувався розвиток українського правопису, враховуючи різноманітні політичні, культурно-просвітницькі чинники, загострив увагу на трагічних моментах нашого правопису. Митрополит Іларіон, фактично, обґрунтував, що історія правопису нашої мови – це історія розвитку народу як нації, його культури, формування його свідомості: «Історія нашого правопису, як і історія розвою літературної мови, ясно показує нам, що вони для недержавного народу завжди були й є укладом двох сил у країні: наукових і політичних. Було так за давніших часів, ще виразніше стало за часів наших» [6, с.246].

І. Огієнко був одним із перекладачів Святого Письма українською мовою. Він ворушив і виніс на обговорення питання про церкву й рідну мову. Митрополит Іларіон утверджував думку, що «кожна віра найміцніше зв'язана з рідною мовою народу, бо рідна мова – то основний родючий ґрунт кожної віри. Рідна мова – шлях до Бога» [8, с.55]. Він переконував, що твердиною церкви є рідна мова; вважав, що богослужіння повинні відправлятися живою мовою народу; церква повинна дбати, щоб дати своїм вірним переклад Біблії зразковою соборною літературною мовою [8, с.55-56]. Отже, питання віри і рідної мови, за І. Огієнком, нерозривні, взаємопов'язані.

Так само велику вагу має рідномовна преса, що є двигуном розвитку рідної мови.

Як переконливо довів І. Огієнко, мова – рідна мова – серце народу, основа його буття, невід'ємний складник усього духовного. Мова і народ, мова і нація, мова і держава, мова і політика, мова і церква, мова і освіта, мова і мистецтво, мова і культура, мова і творчість, мова і наука – ті основні сфери, в яких

роль мови постає ключовою, домінантною, вирішальною. Рідномовна лінія наскрізно пронизує всі галузі життєдіяльності людини.

Філософія мови Івана Огієнка базується найперше на понятті рідномовного обов'язку, тому по-іншому ще можна сказати, що мислитель став творцем філософії рідномовного обов'язку. Рідномовна особистість, за І. Огієнком, – водночас культуромовна особистість, національно свідома й освічена, патріотично налаштована. Учення Івана Огієнка також можна вважати повчанням щодо того, як сформувати культуромовну (рідномовну) свідому мовну особистість, виплекати національно-мовний світогляд. Міркування вченого також сягають питань мовної політики.

Жодне з питань, порушених і розглянутих І. Огієнком, сьогодні не втрапило актуальності. Проблематика, сформульована ученим, становить осердя сучасного мовно-політичного розвитку нашої державності. Фактично, Іван Іванович Огієнко узагальнено і водночас максимально конкретизовано представив універсальні закони рідномовного розвитку. Ідеї вченого незаперечно слугують орієнтиром для здійснення національно-мовної політики в нашій державі у різних галузях життєдіяльності.

Отже, філософія мови І. Огієнка – сформований на рідномовному ґрунті цілісний, взаємозумовлений комплекс уявлень та переконань стосовно природи рідномовної освіти, рідномовного спілкування, державо- та націотворення на рідномовній основі, розуміння культури рідної мови та її чинників, потреби у формуванні високої культури мовної особистості, визначення необхідних умов для становлення мовнокультурної особистості на рідномовному ґрунті, осмислення історії розвитку української літературної мови в усій складності та суперечливості. Базовими, ключовими, основоположними для всієї філософсько-мовної парадигми І. Огієнка треба вважати сформульовані ученим-богословом мовні заповіді свідомого громадянина (рідномовні обов'язки).

Список використаних джерел:

1. Задорожний В. Іван Іванович Огієнко-мовознавець / В. Задорожний // Мовознавство. – 1990. – №1. – С. 62-70.
2. Коваль В.О. Лінгвістична та лінгводидактична проблематика у працях Івана Огієнка [Електронний ресурс] / В.О. Коваль. – Режим доступу: library.udpu.org.ua
3. Кудрик Л. Іван Огієнко про формування духовної культури людини / Л. Кудрик // Укр. мова та л-ра. – 2004. – травень. – №19. – С. 19-119.
4. Маргиненко С. Педагогічна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) і розвиток сучасної національної школи (Використання педагогічних ідей Івана Огієнка в сучасній школі) / С. Маргиненко // Директор школи. – 1999. – №4. – С. 2.
5. Марушкевич А. Іван Огієнко про рідномовні обов'язки / А. Марушкевич // Початкова школа. – 1999. – №2. – С. 56.
6. Огієнко І.І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упоряд., автор істор. біограф. нарису та прим. М.С. Тимошик. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
7. Огієнко І.І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / І.І. Огієнко. – К. : Обереги, 1994. – 72 с.
8. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Рідна мова / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 20. – 436 с.
9. Огієнко І.І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: курс, читаний в українському народному університеті. – репринтне відтворення вид. 1918 р. / І.І. Огієнко. – К. : МП «Абрис», 1991. – 272 с.

10. Полюга Л. Іван Огієнко про мову в українській церкві / Л. Полюга // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2004. – Вип. 25. – С. 240-246.
11. Рева Л.Г. Внесок вченого-енциклопедиста Івана Івановича Огієнка в мовознавчу науку (за фондами Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України) / Л.Г. Рева // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2010. – Вип. XXIII. – Ч. 3. – С. 304-314.
12. Сохацька С. Огієнко-літературознавець / С. Сохацька // Дивослово. – 2003. – №10. – С. 63-70.
13. Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності / М.С. Тимошик. – К. : Заповіт, 1997. – 229 с.

The article is devoted to understanding the scientific heritage of John King James movnosvitohlyadnyh in the context of scientific opinion. The present attempt yasuvannya methodological principles of linguistic, movnokulturnoyi, linguistic and educational concept thinker. Grounded principles of the philosophy of language Metropolitan Hilarion and its bahatoaspektnosti polyfunctionality. Author determined paradigm of philosophy of language features John James Version.

Key words: philosophy of language, linguistic philosophy, philosophy of language paradigm, ridnomovna educational paradigm, the culture of their native language.

Отримано: 23.02.2015 р.

УДК 81'374:001(477)(092)

Т. П. Білоусова

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

СЛОВНИЦТВО ІВАНА ОГІЄНКА ТА ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ СЛОВНИКА З БІОЕТИКИ

У статті проаналізовано теоретичні та практичні досягнення Івана Огієнка в лексикографії, термінознавстві, термінографії, виокремлено засадничі принципи словникарської справи, що стануть в нагоді укладачам нових словників. Стверджується, що відсутність усталеного термінологічного апарату біоетики, єдиних підходів до його формування обумовлюють потребу і доцільність створення тлумачного термінологічного словника з біоетики.

Ключові слова: тлумачний словник, біоетика, термінологія, принципи укладання.

Загальновідоме уважне ставлення Івана Огієнка до словникарства. Він сам був автором і укладачем непересічних словників, серед них: «Історичний словник української граматичної термінології» (К., 1908); «Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи», «Русское литературное ударение», «Словарь общеупотребительных иностранных слов в русском языке», «Орфографический словарь», «Словарь военно-исторических терминов» (К., 1910-1914 pp.); «Український правописний словник», «Український стилістичний словник» (Львів, 1923-1925 pp.); «Словник місцевих слів у літературній мові не вживаних» (Жовква, 1934); «Церковний словничок» (Холм, 1942), «Українсько-російський словник початку XVII століття» (Вінніпег, 1951), «Грамагічно-стилістичний словник Шевченкової мови» (Вінніпег, 1961), «Етимолого-семантичний словник української мови» (Вінніпег, 1994). Протягом багатьох років друкувалися невеликі словнички як додатки до монографічних ви-